

Máis alá do manifesto

Discurso lido o día 23 de setembro
de 2023 no acto da súa recepción,
pola excelentísima señora dona

Kathleen Nora March

e resposta da excelentísima señora dona

Rosario Álvarez Blanco

REAL ACADEMIA GALEGA

Máis alá do manifesto

O solemne acto académico
en que foron lidos os dous
discursos recolleitos no
presente volume celebrouse
o 23 de setembro de 2023
no auditorio Infanta Isabel
do Balneario de Mondariz

Edita

Real Academia Galega

ISBN: 978-84-17807-29-0

Depósito Legal: C 1294-2023

© Kathleen Nora March, 2023

© Rosario Álvarez Blanco, 2023

© Real Academia Galega, 2023

Deseño da colección

Grupo Revisión Deseño

<https://doi.org/10.32766/rag.417>

Deputación
DA CORUÑA

Máis alá do manifesto

REAL ACADEMIA GALEGA

A Coruña 2023

Discurso da excelentísima señora dona
Kathleen Nora March

Excelentísimo señor Presidente.

Excelentísimas señoras e señores académicos.

Amigas e amigos.

Como é tradición, quero expresar o meu sincero agradecemento á Real Academia Galega, coa esperanza de que a miña condición de estranxeira na vosa patria non ofusque as miñas intencións e esperanzas para cos estudos galegos. Coñecedora dos enormes retos da preservación e promoción da cultura de Galiza, só espero chegar unha ollada diferente e ao mesmo tempo sempre solidaria cara aos esforzos por levar a conciencia do ‘galego’ polo mundo adiante. Velaquí que as miñas palabras teñen certo xeito de manifesto.

LIMIAR

Os azares e viravoltas da vida poden facer que mude todo¹. O meu encontro coa literatura galega foi un auténtico acontecemento no senso filosófico². E foi así: a vida dunha persoa estranxeira, non neofalante do galego senón do castelán e anglofalante, comezou unha singradura imparábel. Digo isto como afirmación da forza da cultura galega, afirmación dunha xa neofalante.

Mesmo saída recentemente da non oficialidade, a lingua galega deixábase notar e era obriga aprendela. Axudábanme a recoñecer aquela obriga os estudos de sociolingüística e bilingüismo da Universidade de Buffalo.

1 Badiou 2022.

2 “An Event is something akin to a rip in the fabric of being, and/or of the social order” (McLaverty-Robinson 2014).

O remate da década dos 70 era un intre de mudanzas, de comezos, de singraduras descoñecidas para a literatura galega, que aínda non tiña novela negra nin literatura erótica, que eu saiba. As persoas non galegas sentiamos que algo pasaba arredor de nós, malia non sabermos moitos detalles. Mais daquela non se falaba de internacionalizar nada. Se callar, xa abondaba con chegar ao 1975 coa lingua viva.

O fundamental foi que a partir dese momento podía andar a lingua, a escrita, máis ceibe polas rúas e congostras. Tardarían máis a normativización e a normalización, desde logo. As persoas que viñeramos de fóra atopabámonos no medio e medio dun estourar cultural público que arelaba vieiros, saídas e, máis que nada, desexaba sentir confianza nun porvir coa súa capacidade expresiva ceibada da censura.

Ninguén esquecía o Rexurdimento do XIX; moitas persoas crían no segundo nacer dunha lingua con seis letras de laio e cinco de identidade: galego, igual a patria ou matria³. Luz Pozo Garza empregaría a figura de Rosalía para poetizar o proceso de nacionalización e universalización da escritora en *Concerto de outono*:

Hai unha voz
Chámase Rosalía
Sete letras de laio
Saudade
dunha fala ferida

Esperanza dun mundo
que inda fica nun berro
de liberdade
Hai unha voz
A súa
Benzoada

No 78 e no 79 tiven a sorte de atopar, nunha casa da rúa da Rosa, moitos libros, certa cantidade deles en galego, especialmente os xa considerados clásicos e outros a piques de selo: Castelao, Dieste, Casares, Freixanes, Ramón de Valenzuela, Ánxel

3 “Non é o mesmo ser unha autora pertencente a un estado-nación que a unha nación sen estado. No caso de nación sen estado lembraría a noción de ‘paraugas totalizador’ [...] á que tanto rendemento lle tirou Helena González na súa tese de doutoramento *Poetas atravesadas por unha patria*. [...] Un poeta [...] debe ser consciente dos discursos nacionais, tanto dos hexemónicos como dos non maioritarios [...], debe elixir como se vai relacionar con eles” (Lema Añón 2005, p. 61).

Fole, Cunqueiro, Otero Pedrayo, Eduardo Blanco-Amor. Por certo, case todos eran de autoría masculina. Tiñan andeis de seu, todos xuntiños por seren libros galegos. E por seren libros escritos en galego cada un tiña unha historia, fose de censura, exilio ou emigración; era literatura en diálogo co seu pasado.

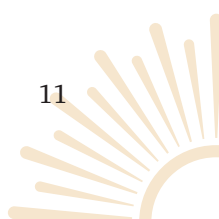
Mais un dos libros estaba no pequeno cuarto onde tomaba eu café polas mañás. A capa era sinxela; dicía, en letras verdes: “Manoel-Antonio. Poesías”. Domingo García-Sabell preparara aquela edición de *Galaxia* en 1972. Atopei que non eran versos sinxelos, que semellaban cousas que eu lera nas aulas sobre as vangardas latinoamericanas, que eran versos moi na liña do creacionismo internacional que tiña parentes no futurismo, dadaísmo, ultraísmo⁴.

O acontecemento foi descubrir que un poeta mariñeiro de Rianxo entendera a literatura nova e sabía navegala. Aínda non sabía eu no 79 que un alumno meu, o agora profesor John Burns, traduciría *De catro a catro* ao inglés (Pérez Sánchez 2001) nunha tese dirixida por min na Universidade de Maine. Tampouco sabía que ao longo dos anos deixaría atrás a literatura hispanoamericana e a española, que foran o núcleo da miña carreira de profesora universitaria.

Para traballar con Manoel-Antonio botei man do portugués, que fora requisito para o mestrado en Estudos Latinoamericanos, e mais das aulas de lingüística histórica, e unha explicación de media hora sobre as ortografías de preguerra do galego. Comezou tamén a miña demorada (por falta de Internet) pescuda sobre outros vangardistas na Galiza, que os había ás mancheas. Un horizonte abríase para a investigadora.

Máis tarde, nunha entrevista que lle fixemos na Coruña, Rafael Dieste explicaría que a Rianxo chegaban novidades, que os escritores novos procuraban información, libros, orientación para poñeren a andar as súas arelas literarias. Despois, no artigo “A recepción das vangardas en Galicia” (Axeitos 1997), Xosé Luís Axeitos explicaría detalladamente como entraban as vangardas na Galiza e os puntos que tanto unían como afastaban os literatos (a meirande parte daquela eran homes) uns a outros nas primeiras décadas do século xx. Non só eran coñecidos os novos principios estéticos internacionais entre os vangardistas na Galiza, senón que mesmo atracaban en portos pesqueiros e faladoiros en galego.

4 Os ismos foran motivo dunha bolsa Fulbright en 1977-1978 para analizar a poesía vangardista de Gerardo Diego, quen daquela aínda vivía.

O chileno Vicente Huidobro, quen tamén escribía en francés, chegou a publicar varios manifestos e afirmaba que a lingua de creación non importaba. O principal era non copiar a natureza, senón facer un poema como a natureza facía unha árbore⁵. Manoel-Antonio seica creaba poemas como a natureza creaba mares. Entendía a estética do novo, da arte non figurativa ou fotográfica, a creación non nostálxica. O novo na arte, o novo na política: saír do XIX requiría un berro.

Moitas persoas non sabían ou non crían que os contactos chegaran tan lonxe, mais tampouco moitas persoas galegas comprendían os versos dun poeta que se atopaba completamente inserido no eido dos ismos. Hoxe en día ninguén dubida que o autor rianxeiro partillaba técnicas como as de Gerardo Diego, Vicente Huidobro, Pedro Garfias e moitos máis. Se a publicación de *Cantares gallegos* en 1863 provocara o Rexurdimento das letras galegas, *Máis alá!* quería que rexurdisen unhas letras novas, cunha estética futura como a que comentara Risco (1917; cf. Valcárcel 1991), mais non igual á do autor ourensán.

Axeitos explica que, malia ter outras ideas arredor da escrita vangardista, Risco tivo un papel no espallamento do novo estilo e os seus teóricos. O berro do manifesto *Máis alá!* provocou diversas respostas en 1922 e despois. Xa pasou un século, mais non deixa de ser referente no día de hoxe como afirmación de nova vida para a literatura galega, afirmación de compromiso coa lingua, a cultura, a identidade política da Galiza. Iconoclasta coma moitos manifestos, *Máis alá!* deu folgos e horizontes amplos á literatura posterior.

Di o manifesto:

Tida en conta a importancia primordial que o Arte ten n-os rexurdimentos raciaes (miudean os movementos nazoalistas que comenzan pol-o arredismo artístico) chegaremos a coidar sinón fracasado pol-o menos de remouta eficacia o atual movemento rexurdente n-a Galicia si non se consegue un troque radical n-o aspecto d'a nosa Literatura.

Nótase unha lixeira contradición no feito de que para os autores de *Máis alá!* (non esquezamos o nome de Álvaro Cebreiro) a idea de facer o novo, ao estilo internacional, esixía empregar o galego, que estaba vencellado á formación da identidade do seu país. Manoel-Antonio recoñecía que había outras literaturas e outras

5 Estamos en el ciclo de los nervios. / El músculo cuelga, / como recuerdo, en los museos; / mas no por eso tenemos menos fuerza: / el vigor verdadero / reside en la cabeza (Huidobro 1916).

ideas, mais só podían ser expresadas, nese pulo da posguerra, na lingua da Galiza. “[C]omezamos pola máis agresiva intrasixencia na Fala” dicía e insistía:

Hai os que teñen algún valor e desmínten-o espresándose en castelán. A istes só queremos recomendarlles que escriban en catalán, inglés ou francés. Estranxeira por estranxeira, val máis unha fala d’Europa que a d’a Meseta.

Hai os galegos capacitados pra vivir hoxe que, por rutina, seguen ollando pra atrás. Por que agardamos a súa conversión, só queremos dicirlles que xa é hora.

E a tamén moi citada postura de:

Si queredes libertar-vos d’o xerme d’a vellez e d’a morte. Si queredes adonar-vos d’a vosa mocidade ou seguir sacrificando-a n-un altar de Mitos e Fracasos.

Compre romper a marcha pol-a mesma estrada que fagamos c’os nosos pasos, e afrontar en ela unha peligrinaxe sin chegada, porque en cada relanzo d’o camiño agardanos unha voz que nos berra: Máis alá!

Manoel-Antonio, coa arela de situar a literatura galega no nivel doutros países, aparentemente mandou o manifesto en versións francesa e inglesa a outros lugares. Non coñezo a tradución ao inglés —que será inédita—, polo que traio unha que agardo sexa publicada no proxecto *Seara*, apoiado polo Consello da Cultura Galega e do que se falará abaixo. Irá con outros poemas manoelantonianos.

Volvendo aos anos 70, na mesma casa da Rosa había un libro de Rosalía de Castro. Eran as *Obras completas*, sexta edición de 1966, o volume editado por Victoriano García Martí e publicado por Aguilar coa tradicional capa de coiro. Moitas casas terían esa edición; teño a mesma en Maine. Este libro non estaba á vista; gardábase como reliquia ou tesouro, consultábase e líanse anacos ás veces. O papel non era doado de manexar, polo fino e fráxil.

Aínda non sabía eu nos 70 que o agarimo polo tomo rosaliano con capas de coiro representaba o concepto de “libro” do que fala Andrew Piper en *Book Was There: Reading in Electronic Times* (2013). O libro das obras completas de Rosalía ‘estaba alí’, como exemplo da frase, que vén dun libro cubista, de Gertrude Stein (*Tender Buttons*, 1914) que lle dá título ao libro de Piper. Toda a obra dela estaba nun libro que era símbolo tanxíbel do rexurdir das letras galegas e por tanto valorábel como receptáculo de palabras visíbeis e sentimentos complexos. Símbolo de lealdade á precursora e a moito máis.

Daquela non se falaba de Rosalía como autora de manifestos; iso viría máis tarde, e principalmente comezou co congreso de 1985, que fixo moito para internacionalizar a obra dela. Se daquela non houbo moita conversa sobre as traducións da súa obra, si avanzou Rosalía no contexto da literatura mundial (Rodríguez Sánchez 1988 e 2011). Non esquezamos un dos primeiros esforzos, o de Rodríguez Sánchez, *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*. Houbo outros, como os de Davies (1987) e March (1994), e non houbo xa volta atrás. Unha das voces máis importantes segue a ser a de Pilar García Negro.

Deixou Rosalía de ser escritora romántica e ‘rexional’ grazas ás novas olladas, algunhas delas de persoas non galegas. A escritora de Padrón do século XIX construíra unha varanda de seu, cunhas ideas que tiñan interese global e que seguen a ter interese hoxe, porque as diásporas aínda existen.

En 1985 estudar a presenza de Rosalía nas escritoras galegas foi unha estratexia miña, un xeito de traela para a actualidade, onde a xa neofalante se sentía máis cómoda. Foi Rosalía, co seu compromiso feminista, quen me decidiu o futuro. Coa descuberta dos manifestos feministas de *Lieders* e *Las literatas*, a modernidade e o papel que merecía ocupar ela na *Weltliteratur* ficaron moi evidentes. Que os manifestos non levasen título de selo, como faría *Máis alá!*, non viña ao caso. Que a crítica non lese aínda o limiar de *La hija del mar* tamén como manifesto a prol da muller e, máis aínda, da muller escritora non tiña importancia, porque a ollada internacional empurrada polo congreso vía xa o que significaba a imaxe rosaliana das mulleres que pedían migallas no banquete dos que exercían o poder.

Como adoita pasar cando se mira a literatura no terreo internacional —e isto é algo que sinala a crítica— a recepción das persoas lectoras dende fóra pode engadir moito, pode facer medrar unha obra. O congreso do 85 mostra que o estar no escenario mundial afecta a recepción dunha obra na casa, e a Rosalía choromiqueira desapareceu despois de estar presa no cárcere da crítica hispanista e mesmo da galega.

Cantares gallegos foi acontecemento xa no XIX, igual que *Máis alá!* medio século despois, mais a obra rosaliana aínda anima e guía a literatura galega, dálles confianza ás persoas que optan pola lingua galega para publicaren con estilos radicalmente diferentes. O importante é sabermos que xa non navega soa, ao mesmo tempo que nunca deixa de inspirar o compromiso coa lingua que ela falaba.

Endebén, as anécdotas persoais son relevantes porque o meu encontro termou do acceso dunha lectora estranxeira aos libros, publicados en papel, malia seren

libros moi diferentes e postos nos andeis da casa de xeito diferente. A literatura galega, daquela, tiña que ser lida en fotocopias e libros, case sempre mercados dentro da Galiza. Poucas persoas de fóra, agás a norteamericana Anne Marie Morris, darían cunha Rosalía en galego nunha biblioteca universitaria de abondosos fondos. Desas persoas, só Anne Marie Morris chegaría a escribir e publicar en galego un libro como *Voz fuxitiva*, aparecido en 1964 na colección Salnés de Galaxia:

“Á lingua galega”

Marmurio
Movimento de prata

O vento errante
zoa no luar

Voz fuxitiva
nun río perdido
chorando
camiño do mar.

A saudade da autora alófona por unha terra non coñecida até moitos anos máis tarde é abraiante. Porén, o retrato da lingua galega que chora, afortunadamente, vainos parecer antigo. Os versos de Morris son testemuña da forza da lingua e das ideas e temas de Rosalía. Ao mesmo tempo son exemplo de como o sistema literario galego foi, vai, mudando.

POST-1975

Alén do anecdótico persoal, cómpre lembrar a apertura lingüística no ámbito galego. As xa mencionadas normativización e normalización non ían ser resoltas dun día para outro, e ían xurdindo obras de creación e editoriais. Estabelecíanse cátedras de galego no estranxeiro e en 1988 encetan os Cursos de Verán da Real Academia Galega e da Universidade en Santiago de Compostela⁶. Cunha media de 60 a 90 alumnas e alumnos por curso, chegan xa a 3000 persoas. Das Américas, do Reino Unido, Alemaña,

6 Segundo comunicación persoal de Henrique Monteagudo. Do alumnado saíría algún tradutor, merecente de estudo.

Polonia, Italia, Grecia, Portugal, Irlanda, A India chegan. A publicidade faise na Real Academia Galega, pola rede de lectorados e nos centros galegos de diversos países⁷. Exportar información, dende logo, axuda a importar persoas interesadas na lingua galega e no seu contexto cultural. Abondan as canles que hai ou poderíase facer máis? Saber galego non apoia a internacionalización da literatura que emprega esa lingua? Evidentemente. Non todo vai ser traducir.

O ano 2005 é data da *Convención sobre a protección e promoción da diversidade das expresións culturais* da UNESCO. Na convención afirmase que as actividades, bens e servizos culturais e económicos das nacións deben ser protexidos porque representan identidades, valores e significados das persoas. Obsérvase tamén que a ‘mundialización’ (en inglés, *worlding*), facilitada pola evolución da tecnoloxía, malia crear condicións novas e permitir un meirande intercambio cultural, é un desafío para a diversidade cultural⁸.

Non pretendemos detallar agora a estreita relación da UNESCO coa literatura e mais a tradución. Mais podemos mirar o concepto de *Weltliteratur*. Goethe promoveu a idea dunha literatura mundial baseada no espiritual. Certos intelectuais rexeitaron a súa idea, querendo desenvolver unha escrita nacional, mais unha proposta⁹ a favor da literatura universal levaría á creación dun espazo académico para ela en 1920, baseada nas ideas goethianas. Hoxe en día a Academia pode ser importante para dar a coñecer a literatura galega máis alá da raia. O Institute for World Literature de Harvard seguro que lle daría entrada á literatura galega.

A partir da década dos 90 os traballos de Pascale Casanova sobre a “República das letras” marcan a conversa sobre a *Weltliteratur*¹⁰. Nesta ocasión non podemos

7 A rede de Centros de Estudos Galegos abrangue dezaseis países e ofrece aulas de galego. Cf. o Portal da Lingua Galega, Xunta de Galicia. <https://www.lingua.gal/o-galego/proxecto/centros-de-estudos-galegos>.

8 Esta convención estaba relacionada co *Draft Action Plan on Cultural Policies for Development* (Estocolmo, 1998). “The adoption of the 2005 Convention for the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions was a milestone in international cultural policy. Through this historic agreement, the global community formally recognized the dual nature, both cultural and economic, of contemporary cultural expressions produced by artists and cultural professionals. Shaping the design and implementation of policies and measures that support the creation, production, distribution of and access to cultural goods and services, the 2005 Convention is at the heart of the creative economy.” <https://en.unesco.org/creativity/convention>.

9 A primeira cátedra de Literatura comparada foi a da Columbia University; a de Harvard data de 1904; a de Dartmouth de 1908.

10 Outros teóricos son: Emily Apter, Theo d’Haen, John Pizer, Franco Moretti, Mads Rosendahl Thomsen, Marko Juvan e moitos máis.

precisar moitos exemplos da *Weltliteratur* e como chegaron a ser. En troques, falar-mos de internacionalizar a literatura galega esixe que teñamos moi presente a idea de que significa —e que plan hai— para a literatura galega no espazo internacional. Plan que ten que ir da man da tradución. Como afirma David Damrosch, de Harvard, recoñecido especialista en literatura mundial, *precisamos* traducir. Precisamos que haxa literatura traducida para situármonos nunha cultura global.

Se imos falar dun espazo literario a nivel global e queremos que a literatura galega estea presente nel, cómpre entendermos ben o proceso de crear un público máis alá da Galiza, de Iberia, de Europa. No caso galego isto significa internacionalizar unha literatura que algúns chamarían ‘menor’ ou ‘periférica’, minorizada ou minorada, que leva séculos puxando por manter a súa lingua de expresión autóctona e auténtica. Como, contra todas as pexas, aloumiñar e espallar unha expresión lingüística e literaria que non leva nin cincuenta anos de normalización? Unha literatura, un sistema literario nacional, que diversos estudos críticos chaman minoritaria e clasifican dentro do polisistema do Estado español?

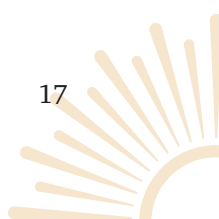
A TRADUCIÓN: UNHAS BREVES CONSIDERACIÓNS

Por que é importante a tradución?, pregunta a moi recoñecida tradutora do *Quixote* Edith Grossman, tanto no seu libro *Why Translation Matters* (2010) coma nun extracto do mesmo na revista fundamental —e electrónica— para a literatura traducida: *Words Without Borders*¹¹. Grossman explica que unha persoa traduce porque espera que o público ao que a tradución vai dirixida perciba o texto dun xeito paralelo á experiencia estética do orixinal. Explica tamén algo que é verdade: que a persoa que traduce sente unha profunda necesidade de facelo, de traducir¹².

Esta necesidade que sente unha persoa afeita a servir de ponte entre linguas do Ibero, cremos, é proba de que unha obra efectivamente pode chegar a lectores fóra dos que poden acceder ao texto orixinal. Neste intre é esencial que as persoas que traducimos a literatura galega a outras linguas teñamos o compromiso e mais a fe no valor do que facemos. Cómpre non traballarmos sen contacto coa cultura, non facermos unha laboura puramente intelectual.

11 <https://wordswithoutborders.org/read/article/2010-04/from-why-translation-matters/>.

12 “Writing, like any other artistic practice, is a vocation that calls to deep, resonating parts of our psyches; it is not something translators or writers can be dissuaded from doing or would abandon easily.” (Ibidem).

Detalle curioso e que será o caso de moitas persoas tradutoras é que ela, Grossman, di que traballa escoitando o texto orixinal, a voz da autora ou autor, e co resultante desexo de ler en voz alta a versión inglesa. Láiasse Grossman do crecente parroquialismo (léase ignorancia) dos Estados Unidos no que atinxe ás perspectivas doutras culturas e formas de pensar. A falta de publicación de obras traducidas (o 3 %) élle frustrante e triste. Concordo eu con que o país precisa infusións de ideas. Efectivamente, traducir non é só un acto lingüístico; é tamén un acto intercultural que favorece as relacións internacionais porque comunica os valores de cada cultura e lingua nas que xorde unha obra.

En “The Relevance of Weltliteratur” Zhang Longxi di da literatura mundializada que Goethe sentía a ligazón subxacente das obras literarias no mundo, malia resultaren estas descoñecidas para algúns lectores¹³. A relación coa tradución radica, di, no feito de estar a ler Goethe unha novela chinesa traducida cando pensou na importancia dunha cultura literaria común, global¹⁴. A tradución dá acceso a outras literaturas que representan outras formas de pensar. Crea aperturas e oportunidades en lugar de seguir unha literatura nacional na autocontemplación, que podería ser narcisista. Damrosch, dende Harvard, sabemos que afirma que a *world literature* gaña cando é traducida. Gaña porque o novo público vai ofrecer novas interpretacións, facer novas preguntas, esixir aclaracións. Non vaia ser todo feito na casa, que así non medra.

Antón Figuroa subliña a ligazón entre literatura e nación¹⁵. En *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego* di: “A loita artística crea as traxectorias históricas que distinguen tamén as culturas dos pobos, por iso entre a autonomía «literaria»

13 “[I]t was precisely a sense of cultural affinities despite the strangeness of a foreign text that suggested to Goethe an underlying link that connected the literary works of the world’s different nations to form one great *Weltliteratur*.” (Longxi 2013).

14 “Indeed it is translation that enables a literary work to speak to readers beyond its original, national milieu and to acquire a new lease of [sic] life in a different linguistic community. That means that world literature necessarily has translation as an important element.” (Ibidem).

15 “A historia da literatura galega no século XX é [...] a historia da conquista da súa liberdade. Unha liberdade que é social, que afecta tamén a lingua en que a letra literaria é lida e que esixe, como estamos vendo nestes últimos tempos, unha vixilancia e unha defensa permanente e que converte outra vez [...] os axentes literarios en intelectuais ao servizo dunha causa, da causa, o cal ten obviamente consecuencias múltiples para o feito literario. Unha liberdade que é interna, profunda, imprescindíbel para a ficción e a poética, para a estratexia de distinción que sempre caracteriza os feitos de estilo, as figuras de retórica e as grandes novellas” (Figuroa 2010).

e a necesidade política hai unha permanente relación en todos os países e unha relación crítica e complexa en culturas en proxecto” (Figuerola 2010). É esencial vermos a literatura galega como literatura da Galiza, non como literatura española en galego. A xeración Nós xa tiña a idea dunha literatura de seu e sabía que a escrita estaba vencellada á terra, a un lugar cunha historia que lle daba identidade para navegar as augas internacionais.

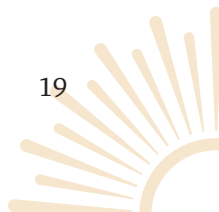
No artigo “The Single, Shared Text? Translation and World Literature” (2012) Valerie Henitiuk reitera as afirmacións de Yoko Tawada, á súa vez residente en Alemaña¹⁶: para un texto poder circular a nivel mundial, á forza ten que atraer un público lector con ideas moi distintas, cunha gran variedade de costumes socioculturais, porque así acadará unha ampla gama de interpretacións. Ou sexa, que as diferenzas son requisito para que unha obra pertenza á chamada literatura mundial. Tamén cita Alberto Manguel, autor dun libro sobre a historia da lectura (1997), quen tamén insiste na versión traducida como espazo onde se poderán revelar outras interpretacións do texto. Ollo! A idea de ‘literatura nacional’ non interesa menos, porque o isolacionismo non fai medrar ou desenvolverse a cultura. Para Henitiuk, nas novas interpretacións dun público a nivel internacional non é tan importante o de ‘literatura sen estado’.

Cómpre admitirmos o pequeno paradoxo de crear localmente e de chegar ao mundo tamén. E cómpre crermos no mérito da produción literaria na lingua do país.

Poderíamos encetar o comentario sobre a tradución da literatura galega con estatísticas, ou sexa, con números e non palabras. Hoxe en día os números mudan constantemente. Unha fonte imprescindible para entendermos o estado da tradución do e ao galego é BITRAGA (Biblioteca da Tradución Galega) xunto cos traballos que veñen publicando as persoas que integran a Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo; forman un equipo moi activo e editan a revista *Viceversa*. A laboura destas persoas é clave non só para entendermos os exemplos de tradución, senón para identificar espazos menos poboados da literatura e pensarmos nunhas posíbeis estratexias para acadar unha visibilidade máis grande fóra de Galiza.

Poderíamos tamén preguntarnos —e isto é común— polos motivos da tradución: quen traduce, por que e para que, que traduce, entre outras cousas. As respos-

16 “For any text to circulate globally, it must engage readers with vastly different world-views, diverse sociocultural affiliations, and thus readers who typically have widely diverging interpretations” (Tawada 2007).

tas son moitas e non son material deste traballo, mais non se poden esquecer e, en certos momentos, van ser determinantes para a saída e éxito dunha obra traducida. Á listaxe de obras en galego xa pasadas a outras linguas temos que engadir máis. Exportar, atopar público, non se fai con cinco nomes só nin con dous xéneros literarios.

A historia da tradución do e ao galego dá unha perspectiva importante porque retrata por que e para que se traduce en certos momentos. Segundo Ana Luna Alonso (2022),

A guerra civil e a posterior ditadura franquista paralizaron radicalmente calquera publicación en galego e detiveron o proceso de tradución iniciado en etapas anteriores. Así que non é ata ben entrados os anos 80 do século XX cando a tradución á lingua galega dá un salto cuantitativo e cualitativo, co apoio da lexislación normalizadora e sobre todo do compromiso dun sector civil na recuperación da igualdade e dos dereitos democráticos.

Neste senso é relevante que Carlos Lema (2019, p. 128) fale de tres fases na importación e exportación de textos literarios: 1) Fase filolóxica de capital simbólico “na que as importacións non atenden a necesidades literarias ou de repertorios e que teñen por obxectivo prestixiar a lingua galega como vehículo capaz de reproducir discursos literarios de alto capital simbólico”. 2) Fase comercial ou de aumento da produción, que xorde a partir da ampliación do mercado do libro. E 3) Fase autónoma ou de importación e exportación. Do dito por Xan González-Millán en “Towards a Theory of Translation for ‘Marginal’ Literary Systems. The Galician Situation” (1996) podemos dicir que xa mudou a condición de literatura marxinal. En boa parte —en parte— o de marxinal está superado.

Cremos que é merecente unha reflexión breve sobre a presenza da tradución do galego ao inglés en concreto e sobre o papel da tradución en xeral no proceso de internacionalización. Agora ben, é coñecida a tradición de xulgar —e traducir— a literatura galega pasando pola porta do castelán. Ese feito implica ou implicaba o ter a literatura galega a categoría de periférica. Xa que logo, é literatura sen Estado. A máis alto nivel, o non ter Estado non debía afectar o seu status mundial, non debía prohibir a recepción por públicos lectores noutras linguas.

Poderíase ver a literatura galega máis ben como literatura de resistencia. Primeiro, dende a teoría de Barbara Harlow, no libro clásico *Resistance Literature* (Routledge, 1987). Segundo Harlow, trátase dunha literatura que consiste nunha actividade

socio-política e resiste ou denuncia a opresión. A resistencia da Premio Nobel Annie Ernaux é outra, como vemos nunha entrevista en *El País* (Elena Midel, outubro 2022). A intrahistoria —tamén relacionada co exilio interior— tamén contribúe á comprensión das persoas lectoras das circunstancias que motivaron a obra.

Rosalía pode ser exemplo de internacionalización polas traducións ao inglés de Annette Meakin (1909) e Ruth Matilda Anderson (1939). Anderson ofrece uns versos moi logrados en lingua inglesa, malia non sabermos se sabía galego ou non, mesmo se o consideraba lingua ou castelán rexional. Velaquí un exemplo de *Follas novas*:

Chirrar d'os carros d'a Ponte,
Tristes campanas d'Herbón,
Cando vos oyo partídesme
As cordas d'o corazón.

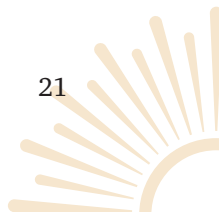
Ceboleras qu'is e vindes
D'Adina pól-os camiños,
A veira d'o camposanto
Pasá leve e paseniño.

Qu'unque din que os mortos n'oyen,
Cand'os meus lle vou falar,
Penso, que anqu'estén calados
Ben oyen o meu penar.

Bells of Herbon in sadness ringing,
Whining of Cesures cart,
Sharp your voices, when I hear you,
Break the strings within my heart.

Onion venders, going, coming,
From Adina with your load,
By the graveyard, foot it gently,
Slowly, slowly on your road.

Rumour is, the dead be deafened,
But when to mine I bend and call
I am sure they hear me mourn them
Though they answer not at all. (p. 260)

En “Rosalía de Castro: No principio foi a tradución”, Áurea Fernández subliña que: “Dende os primeiros anos da democracia, empézase a sentir a necesidade de revisar a obra de Rosalía de Castro para darlle unha visión distinta daquela que se viña ofrecendo na etapa da ditadura, na que se incluía a autora de *Cantares gallegos* e *Follas novas* sempre dentro da literatura rexional. Estas novas perspectivas democráticas e o avance das ideas favoreceron a introdución de novas análises como a da crítica feminista” (Fernández 2014, pp. 692-693). Poderíamos engadir, da crítica vencellada ao nacionalismo. Mais, di Fernández que, “[E]xisten traducións en castelán que impulsan a difusión da literatura galega, pero, ao mesmo tempo, hai que lamentar que teñamos que pagar esa peaxe para traspasar fronteiras” (ibídem, p. 702).

O debate arredor da ‘peaxe’ madrileña non o trataremos aquí, aínda que merece unha ollada moi detallada. Algunhas persoas dirían que pagar peaxe subliñaría o status periférico da literatura galega porque no estranxeiro, a nivel internacional, podería provocar a volta ás “linguas rexionais de España”. Porén, consideramos o tema de sumo interese para a internacionalización e insistimos na necesidade de estudar os pros e os contras de ir por ese camiño.

Fernández salienta o feito de non abondarnos con traducir; cómpre atoparmos saídas para as versións noutras linguas. E a plataforma dixital ten que axudar coa difusión. Preguntarémonos se é o mesmo ler en papel ou na pantalla, ou mesmo escoitar o texto (que seica xa non queremos chamar libro). Mais as novas plataformas dan acceso a moitos lectores e lectoras que non poden mercar *in situ* a literatura galega. Cómpre non esquecermonos do papel das bibliotecas que nos prestan material de lectura que non gardamos despois nos andeis da casa. As bibliotecas son grandes compradoras de material de lectura e en diversos formatos. Os títulos de orixe galega deberían estar nos catálogos que axudan ás bibliotecas a mercar novos fondos.

Preguntaba Víctor Freixanes no número 167 de *Grial* de 2005 que tiña por tema *Da literatura nacional á literatura mundial*: “Que presenza ten Galicia e a literatura galega nesta realidade?” (refírese a un contexto global). “Como proxectar cara a outros públicos o discurso da nosa literatura? Que dificultades ten Otero Pedrayo ou Rosalía de Castro fóra do espazo específico cultural galego, por poñer casos concretos, fronte a discursos de autores máis difundidos e de maior actualidade?”

As preguntas de Freixanes coincidían magnificamente coa Convención da UNESCO e o proxecto da internacionalización da cultura do mesmo ano. E por

que non, Galiza tamén navegar, para lembrarmos un verso fundacional da escrita feminina, de Xohana Torres. Case vinte anos despois do número de *Grial*, o número de libros galegos traducidos e aptos para seren exportados medrou moito. BITRAGA é ferramenta imprescindible para consultar as estatísticas máis exactas¹⁷. Podemos responder ás preguntas do número 167 de *Grial* que *tout va bien*, que dende o ano 2005 a literatura galega non deixa de se mostrar merecente de participar no mercado e na cultura internacional. Isto non quere dicir que non se poida mellorar o proceso, e moito.

MÁIS ALÁ DA TRADUCIÓN

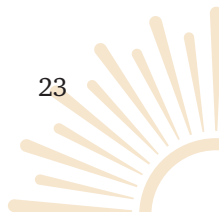
A tradución intrasemiótica, xa o explicaba Jakobson ([1959] 2000), vai dunha lingua a outras; a intersemiótica é, en troques, a tradución dun poema en danza ou un relato en cadro ou unha novela en filme, podcast, canción etc. En *Translating Across Sensory and Linguistic Borders* (Campbell e Vidal, eds., 2019) atopamos que o trasladar unha cultura ou unha lingua a outra mellora o orixinal e os coñecementos do público receptor. É máis: din que cando hai diversidade nas formas (modalidades) de tradución, cando o formato vai máis alá do lingüístico, iso engade novas perspectivas¹⁸.

Non temos por que desaproveitar os novos medios dispoñíbeis. En termos do espallamento das publicacións, o sistema literario galego xa ten moito terreo andado, malia ter a posibilidade de facer moitas melloras mediante un aumento da tradución apoiada polas institucións e unha meirande coordinación dos esforzos e proxectos xa iniciados. A tradución intersemiótica tamén ofrece unha plataforma máis ampla, sen traizoar a obra orixinal. Exemplos temos do teatro, da danza, da poesía ecfrásica.

Estes exemplos de multimedia, xa completamente asumidos na sociedade contemporánea, son tamén *traducións*, e por seren transferencia dun medio a outro, son elementos de transmedia. Nun contexto de globalización completa, todo pode estar

17 BITRAGA: “O grupo de investigación BITRAGA da Universidade de Vigo ten como obxectivo xeral, desde a súa creación en 2004, compilar as traducións desde e cara ao galego no Catálogo da Tradución Galega. Alicerce das súas reflexións, esta ferramenta é un espazo de documentación que impulsa a produción científica, o intercambio e o diálogo internacional relacionados cos Estudos da Tradución”. <https://bitraga.webs.uvigo.es>.

18 Campbell e Vidal (eds.), 2019. Especialmente a introdución, “Entangled Journeys”, e o capítulo 1, “The Translator’s Gaze: Intersemiotic translation as transactional process”.

en contacto, transvasarse, ser ponte a outras ideas non concibidas ‘na casa’. Poñamos daquela uns obxectivos á idea da internacionalización: farémola por mellorar os coñecementos a literatura galega e comunicar ideas diferentes aos lectores non galegos. Pensemos no proceso de globalización da literatura galega en fórmulas concretas, non en termos abstractos. Sigamos a pensar en para quen se traduce e para que, ademais dos métodos concretos de levar os produtos da tradución a outras bandas do Iberr.

Organicemos máis eventos literarios. Que se vexa o país, a paisaxe, as súas palabras. Non limitemos ‘a galegitude’ aos menús dunhas cidades sobreturistificadas. Non todo é chegar e encher.

NOVAS VARANDAS

Acredítase que os diferentes estilos neurolingüísticos forman parte da aprendizaxe humana: visual, auditivo, lecto-escritor e kinestésico (Fleming e Mills 1992). Xa notara Walter Benjamin que a comunicación ocorre en moitos niveis. Por que deixar sen aproveitarmos as novas oportunidades de lectura? Ante a resistencia a repensar, a levar máis alá dos costumes tradicionais a nosa relación co obxecto chamado “libro”, Piper (2013) avisa que é hora de comprendermos a historia do libro e da lectura, que non estamos a falar de antagonismos, senón de coexistencia¹⁹.

OS EBOOKS. VARANDA TECNOLÓXICA #1

As estatísticas están claras, malia variaren algo dependendo da fonte²⁰. O que si sabemos é que o mercado global dos libros electrónicos é enorme e vai continuar a medrar arredor dun 5 % cada ano a partir do 2022. As vendas do 2022 acadaron 20 mil millóns de dólares e espérase que cheguen a 32 mil millóns en dez anos.

19 “It is time to stop worrying and start thinking. It is time to put an end to the digital utopias and print eulogies, bookish venerations and network gothic. [...] Now is the time to understand the right history of what we have thought books have done for us and what we think digital texts might do differently. [...] The question is not one of ‘versus’, of two antagonists squaring off in a ring; rather, the question is far more ecological in nature. How will these two very different species and their many varieties coexist within the greater ecosystem known as reading?” Introduction.

20 <https://www.futuremarketinsights.com/reports/global-eBook-market>; <https://about.ebooks.com/ebook-industry-news-feed/>; <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/e-book-market>.

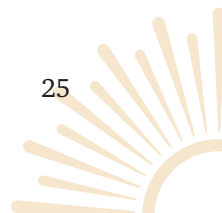
Medrarán un 5 % na vindeira década. De novo, abundan as cifras e as fontes, todas elas camiño de medrar.

Cada ano hai máis dispositivos para facilitar a lectura en pantalla, apuntan algúns. Se hai máis acceso aos libros virtuais, tamén hai acceso a menos gasto de papel, o que axuda co medio ambiente. Non escasean os libros e artigos sobre o libro dixital. Unhas análises —entre elas a moi interesante *Bookishness* de Jessica Pressman (2020)— falan da saudade que sente a persoa lectora polo libro-obxecto, o abrigo doiro que supoñen —supuñan— as pastas que se abren coas mans e nos abren un mundo, que se pechan, ficando nós dentro, libros que se poden coller en brazos e aloumiñar. *Bookishness* —seica *libresquidade* en galego— é o sentimento que tenta reter a idea do libro —obxecto amado— como símbolo, forma artística, artefacto. A representación desa idea pode ser sentimental ou non e é unha teima, un sentimento de nostalxia que coexiste coa cada vez maior dixitalización da cultura²¹.

Contra aquela saudade ou morriña polas páxinas de papel pechábeis, podemos sinalar como o libro electrónico se abre, ten ligazóns fornecedoras dunha “lectura mesta” segundo Appiah (1993). A lectura mesta, concepto de hai trinta anos, implicaba os paratextos e diversas modalidades para axudar a trasladar un texto dunha cultura a outra moi diferente. As axudas eran diversas (anotacións, glosas, notas informativas, mesmo fotografías ou ilustracións). Isto fainos pensar que é preciso que as persoas non galegas conten co beneficio das notas, do limiar, da contextualización histórica e lingüística, que se fagan os paratextos que enriquecen a recepción por un público internacional. Os paratextos son necesarios. Se o sistema literario galego non é coñecido na outra banda do Iberr, cómpre crearmos conciencia. Outros países, apoiados pola UNESCO, xa o fixeron. Exemplo: Holanda. Outros países apoian máis as persoas que traducen. Exemplo: Finlandia.

Nos libros electrónicos a persoa que le pode subliñar ou salientar pasaxes con diferentes cores sen estragar un fermoso libro-obxecto que debía manterse prístino. O formato dixital tamén ofrece mellor acceso á lectura para persoas con discapacidades; é exemplo de tecnoloxía asistente. Moitas persoas que antes viaxaban cun libro; agora fano con moitos libros na nube, lixeiros de peso.

21 “This obsession with the materiality of books spans the spectrum from high art to absolute kitsch, and it signifies a culture grappling with its own increasing digitization.” (Pressman 2020, p. 1).

OS AUDIOBOOKS. VARANDA TECNOLÓXICA #2

Os audiobooks tamén teñen un mercado mundial enorme²². En 2022 acadou máis de mil millóns de dólares e proxéctase que a cifra medrará un 26 % cada ano até 2030. Co libro lido ou gravado estamos a falar, xa que logo, da *multimodalidade*, posto que o texto —as palabras nunha páxina de calquera material, papel ou non— xa vai remodelado ou traducido ao formato auditivo. Semellante á versión radiofónica (que empezou arredor de 1980), o texto é *performed* ou representado oralmente, e sabemos que sempre houbo público para a literatura galega oral; proba diso seguen sendo os versos de Rosalía, os contacontos, as regueifas. A multimodalidade, tamén chamada transmedia, é a norma para a comunicación humana hoxe en día. E non esquezamos que escoitar literatura é boa actividade para as viaxes —sobre todo cando se conduce— ou para durmir.

En “Multimodality in Translation Studies: Theoretical and Methodological Perspectives” (2014), Pérez González fala da *performability of the text*, da representación nos eidos do visual e auditivo, por exemplo²³. Porén, na plataforma Audiobooks só había, hai pouco, arredor de tres títulos contemporáneos en galego: os de María Reimóndez: *O club da calceta*, *Corredora* e *Usha*. Hai versión gravada de *Materia*, poesía de Yolanda Castaño. Hai o proxecto de *Léocho*²⁴, que ofrece obras clásicas malia non chegar á ducia de títulos. Pode medrar. Haberá mercado para os audioli-bros escritos en galego, tanto no idioma orixinal coma traducidos.

22 <https://wordrated.com/audiobook-sales-statistics/>; <https://thewordyhabitat.com/reasons-why-you-should-listen-to-audiobooks/>; <https://blog.libro.fm/8-mental-and-physical-benefits-of-audiobooks/>; <https://www.business2community.com/books/6-reasons-why-you-should-start-listening-to-audiobooks-today-02243811>; <https://company.overdrive.com/2018/10/18/your-brain-on-audiobooks-why-listening-matters/>.

23 “While some scholars (Gottlieb 99, 111, Rymael, 13-14) have recently redefined intersemiotic translation as the transfer of meaning across different media (e.g., the filmic adaptation of a literary text, other specialists (Fine, 1984) understand it as shifts between two different medial variants of the same sign system e.g., the change from spoken into written language that takes place in film subtitling. The lack of consensus on where the referential boundaries between seemingly interchangeable terms –such as «medium», «mode» or «sign system»– lie ultimately exposes the need for a more comprehensive and sophisticated understanding of the semiotic fabric of translated and interpreted texts.” (Pérez González 2014, p. 120).

24 <https://leocho.gal>. Tamén ten páxina de Facebook.

OUTRAS VARANDAS OU PONTES

En *Translation and Multimodality* (Boria, Carreres, Noriega-Sánchez e Tomalin 2020) vemos como os moitos cambios sociais, económicos e tecnolóxicos mudan o carácter da comunicación e están vencellados ao proceso de globalización. Se callar, o efecto na teoría e práctica da tradución —agás no eido audiovisual— require máis estudos. Hai antecedentes: a xa mencionada écfrase, a iconoloxía, os manuscritos iluminados medievais, os paratextos de Genette. Nunha palabra, o tema da modalidade do libro non é novo e a historia mostra que cada muda de formato provoca resistencia, medo ou rexeitamento do público, mais esa resistencia sempre mingua.

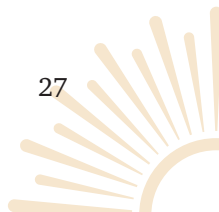
Atopamos novos paratextos en liña para libros en papel, como o QR que mellora a recepción, e a tradutoloxía vai ter que termar disto. Traducir xa non é só cousa de palabras. *Así fala Penélope* de Marta Dacosta, libro cun “código QR de inequívoca utilidade didáctica na que se inclúe un índice de autoras con libro individual publicado e unha cronoloxía, un suplemento á escolma que engade un poema de cada unha das autoras que non consta na versión impresa e mais unha unidade didáctica para traballar algúns textos” (Nicolás 2022).

Outros títulos con QR son *Cosmo(a)gonías* de Jorge R. Durán, *Ex-céntricas* de Ánxela Lema e Sara Villar, *Non estamos quebrades* de Nee Barros, *Sardiña* de Miriam Reyes, *Árbores no deserto* de Rosalía Fernández Rial. No último, un videopoema accesíbel polo código é proba do pensar xa multimodal de certas persoas escritoras en galego. *Bicadora Duncan*, xogo visual- verbal de Emma Pedreira, combina modos de crear co lúdico e co trágico. Case semella que o libro só de papel non consegue expresar o que pensa o ou a artista da súa obra, que non é só unha ensamblaxe de palabras senón que precisa ser traducida a outros medios para o público receptor²⁵.

Así cómpre entendermos o desexo contemporáneo de reconfigurar o que realmente significa o acto de traducir, de pasar dun artefacto orixinal a outro, ou sexa, de traducilo dun formato ou plataforma a outros. Na investigación científica, no eido académico, no ensino, onde o PowerPoint é a norma, a multimodalidade é case obrigatoria. Como non vai animar ao manexo das lecturas de lecer?

O ver, ler, escoitar afastados os públicos do artefacto (= libro) orixinal é costume xa. Segundo a tradutoloxía, a tradución está en levar o sentido dun texto dunha

25 <https://blog.beaconstac.com/2022/09/qr-codes-for-books/>; <https://www.qrcode-tiger.com/es/qr-code-for-books>; <https://uqr.me/es/codigos-qr-en/libros/>.

lingua a outra e tamén crea unha apertura cara a diferentes maneiras de comunicar e interpretar o orixinal²⁶. Non pode haber conversa sobre traducir e internacionalizar a literatura sen termos en conta a tecnoloxía, a plataforma, coa que se vai presentar esa literatura ao mundo. Sexa cal for a lingua orixinal, ou a lingua na que se exporta o texto, ou se pertence a unha literatura sen Estado, se é literatura nacional, periférica, as escollos dos medios de comunicación para espallar o que produce o sistema literario do galego son fundamentais. Precísase unha estratexia clara, multivalente, co compromiso coas persoas encargadas de levar adiante a ampla produción literaria da Galiza.

Outro modo de traducir literatura é o libro de artista, porque representa unha nova visualización do libro-obxecto. O libro de artista é axeitado para captar elementos fundamentais dun poema, poemario, novela, personaxe de conto. O libro de artista serve como espello do texto de lectura tradicional. Atrai as miradas e concentra as ideas con cores e formas. Para moitas persoas, as páxinas, as cores e as figuras eran o noso primeiro contacto cos libros, mais o que é o libro de artista é tamén para persoas maduras, pode convidar á sinestesia e a unha nova experiencia estética. Tamén, se se basea nun texto xa escrito, renova o orixinal e fainos mirar con outros ollos.

Hai espazo no contexto galego para exposicións e obradoiros destes ‘libros-espello-traducións’, igual que para promover a creación ecfrásica. E toda exposición ten posibilidades de acceso virtual, como poderían telo as presentacións de libros. Pensemos con máis creatividade en como deixar pegada nos medios sociais, en como exportar as moitas voces galegas que producen e falan da literatura. En organizar estes momentos mediante un centro ou unha páxina web.

Cunha cultura que quere ser, e merece ser, internacional, suxírese a utilidade do que en inglés se chama *Think Tank*, un laboratorio de ideas e suxestións para apoiar non os obxectivos políticos (como nalgúns países), senón a tradución. Podería ser unha mesa directiva, entidade creada por unha institución xa existente. Por que non? Sería unha estratexia para a Administración ou para certas institucións? A complexidade da tradución, que é parte da internacionalización da cultura galega, sairía gañando cunha directiva e entidade que se achegase ao tema da comunicación transmediatizada nos nosos días.

26 “[T]ranslation is no longer rooted to the *word*. [...] Translation does not just ‘carry across’ meaning in its etymological sense, but partakes in the making of meaning in literary production. [...] A technologically-mediated sense of translation that traverses the boundaries of not just two languages but also two or more media opens up the potentialities of communicating literary meaning” (Lee 2013).

Xa hai exemplos. Entre eles está o Proxecto *Neofalantes*, do grupo Novos Medios da Facultade de Ciencias da Comunicación da Universidade de Santiago de Compostela²⁷. Explícase que “[Neofalantes] analizará como está a ser o proceso de incorporación de uso do galego por parte das persoas que tiveron o castelán, ou outro idioma, como primeira lingua, e que logo acabaron achegándose ao galego”²⁸. O portal ten varias seccións sobre o mundo neofalante, a actualidade da lingua galega, pescudas lingüísticas, polémicas en redes relacionadas co galego, vídeos e opinión. Emprega as redes sociais como Instagram e TikTok, YouTube, Facebook e Twitter. Vaise traballar nunha ferramenta tecnolóxica interactiva a xeito de rede social entre a comunidade neofalante (e cito) “favorecerá a creación de comunidades virtuais de todo o mundo que empreguen o galego” e engade que “a web servirá tamén como fío de contacto entre distintos sectores que empregan a lingua galega para facer negocio”²⁹.

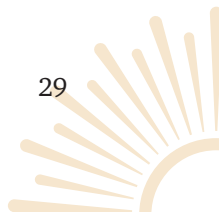
Neofalantes dá plataforma a moitos acontecementos, como o de Anne Marie Morris e como o meu na casa da rúa da Rosa, como o do medievalista David Mackenzie e outras persoas. Crea un espazo de encontro para un grupo que até recentemente era case invisíbel. Pasa da idade e do lugar de orixe da ou do neofalante, pasa da súa lingua orixinal. O elo é a lingua galega, e as persoas neofalantes somos mostra da súa internacionalización, dos motivos polos que a asumimos e os efectos tan grandes que adoita ter a lingua nas nosas vidas. Somos espello para que as persoas galegofalantes vexades o que outras persoas adoitamos chamar tesouro.

Neofalantes é unha ferramenta, un exemplo máis, de internacionalización. Se o obxectivo é fomentar o mercado, iso non nega a posibilidade de que o negocio das editoriais ou o das librarías estea presente. Di Valentín García Gómez na páxina principal que: “Fernando Ramallo [profesor da Universidade de Vigo] [...] propoñía diferenciar entre «novo falante» e «neofalante», identificando neste último en concreto «a quen aprendeu a falar nunha lingua maioritaria e decide facerse falante activo dunha lingua minorada». Esta forma de proceder ou conduta

27 <https://neofalantes.gal/>.

28 <https://www.usc.gal/gl/xornal/novas/nace-portal-neofalantesgal-nexo-union-persoas-adoptan-galego-malia-sua-primeira-lingua>.

29 <https://www.gciencia.com/perspectivas/neofalantes-portal-noticias-galego/>.

lingüística debe interpretarse como unha forma de desacato, «unha resistencia á dominante mercantilización das relacións humanas»³⁰.

A cita é fundamental como estratexia para o galego, tanto na casa coma a nivel internacional. Estarán lonxe os anos dunha ditadura que esixía non latricar nesas linguas minoradas e ameazaba con mandalas calar; porén, as feridas, seica cicatrizadas, non son nin brancas nin sandadas. O único xeito de superalas é crear achegas modernas como *Neofalantes*, como *Cultura.gal*. E por achegas modernas non se suxire mudar os textos orixinais, como fan no mundo anglosaxón ultimamente, nin se vai condenar e borrar as persoas devanceiras nun manifesto, que merecen un lugar no escenario. A cultura literaria galega ten o valor de saber de quen vén sendo: iso é parte do atractivo que ten.

O TEATRO, EXEMPLO DA MULTIMODALIDADE

Do teatro cumpría mencionar máis dunha cousa. Unha é o que ten o teatro en si de arte visual e verbal. Outra é o seu valor como instrumento pedagóxico. Outra é o seu carácter comunitario. Outra é que hai quen cre e quen demostra que temos diferentes estilos neurolingüísticos, que son de catro tipos: VATK (Visual-Auditory-Tactile-Kinesthetic, en inglés), polo que o teatro é unha ferramenta didáctica. Quen imaxina o mundo sen as traxedias gregas, as obras do Século de Ouro, sen Ibsen, Aphra Ben, George Sand, obras que coñecemos adoito en versión traducida?

Toda cultura ten artes dramáticas e performáticas como a danza e mais o teatro. A arte plástica abrangue tipos de información relacionados cun ou máis dos cinco sentidos, dos que a vista é só un. Se na Galiza a danza —desde a tradicional e muiñeirizada até a máis nova e *trapeira* (de *trap* en inglés, non *trapo*)— pode servir de fantástica embaixadora da cultura, tamén pode servir o teatro. Hai unha pexa, porén: o teatro galego e en galego practicamente carece de traducións se non son ao castelán. Unha gran perda para a *Weltliteratur*.

O mercado para o teatro non é sempre o mesmo que para outros xéneros literarios. Hai departamentos universitarios de artes dramáticas nos Estados Unidos con escenificacións ao longo do curso. Na secundaria hai clubs de teatro. Tamén abundan programas de teatro para todo tipo e idades de público. A xente residente dunha comunidade (vila, cidade, Estado) forma adoito compañías. Mesmo unha

30 <https://neofalantes.gal/2022/neofalantes-o-orgullo-de-falar-en-galego/>.

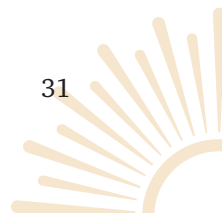
comunidade costeira de Maine (Belfast) mantén un arquivo de guións para uso de calquera grupo que queira representar unha obra. Até agora, non terán acceso os actores anglofalantes a obras galegas. *Out of the Wings*³¹ de Inglaterra admite traducións do galego. Sairán unhas no 2023.

Sabendo que había un baleiro neste eido e pensando na capacidade evidente das artes escénicas de levar temas, culturas, inquedanzas e solucións a un público reunido en grupo, propúxose traducir ao inglés algunhas obras significativas dentro do teatro galego. A listaxe orixinal abrangue uns 25 ou 26 títulos, de tema e autoría de interese para un público non coñecedor desta cultura. A Administración admitiu a proposta, comezando cunha escolma de cinco ou seis obras que representaren, temas relevantes hoxe en día, temas moi integrais para a cultura galega, un tema especialmente ben tratado lingüística ou literariamente. A autoría feminina tamén tiña consideración. Entre os nomes dos escritores e escritoras: Cunqueiro, Castelao, Vidal Bolaño, Marica Campo, Marga do Val, Luísa Villalta. O proxecto esperamos encetalo no outono deste ano, mais non pode ser cousa dunha persoa. Se pasa de media ducia de obras, vai depender do interese das institucións e da visibilidade e dispoñibilidade das traducións.

O PROXECTO SEARA

As persoas que traducimos do galego ao inglés hai poucos anos non atopabamos un camiño doado para chegar a un público no exterior, a un público non coñecedor da lingua e o seu contexto cultural. Esa dificultade está documentada e parte do problema está nas universidades, nos departamentos de linguas, que non recoñecen máis ca un idioma para o Estado español. Na outra banda do Ibero, fóra das aulas de “civilización española” (entre aspas), o galego, coma o catalán e o éuscaro, só merecía unha mención de paso. Os lectorados de galego no exterior crearon un espazo para aprendermos cousas da lingua e a cultura. Os títulos literarios publicados en galego dende 1975 son tamén parte fundamental do cambio, da meirande conciencia da produción literaria na Galiza.

31 <https://www.outofthewings.org>. “Welcome to Out of the Wings, a three-year AHRC collaboration between King’s College London, Queen’s University Belfast and the University of Oxford which aims to make the riches of the theatres of Spain and Spanish America accessible to English-speaking researchers and theatre professionals”.

Co acceso principalmente a través dos libros-obxecto (con perdón), chegar á literatura galega era difícil. Ou ben a atopabamos nunha casa por casualidade ou ben tiñamos a sorte de identificar a sección dedicada a ela nunha librería. Nos anos 70 loxicamente non era ampla tal sección. Ás veces mercábase por ser publicación dunha autora coñecida ou por ter un tema histórico ou ser dun xénero novidoso (como a novela negra, que chamou a atención con *Crime en Compostela*). Outras veces mercábase por ter unha capa interesante, con imaxes que traducían, transmitían —sen sabérmolo daquela— o contido ou enfoque da obra. Noutras palabras, os paratextos e a multimodalidade guiaban os ollos e as lecturas.

Os atrancos para conseguir títulos non eran insuperábeis, mais aínda quedaban as lembranzas deles cando quixen traducir uns textos. Como outras persoas, botaba man do mercado, prestado ou fotocopiado. Poseniñamente facíanse sentir as posibilidades da tecnoloxía, sen xamais negar a preferencia polo amado libro-obxecto. E as pexas para publicar en inglés para un público que pouco sabía deste corpus literario provocaban verdadeira frustración. Para que traducir, se as posibilidades de as traducións atoparen saída ao mercado eran limitadas? Un organismo dedicado ao libro, á internacionalización das publicacións en galego, sería realmente ideal. Podería procurar editoriais no estranxeiro, identificar onde publicar traducións.

O Consello da Cultura Galega tivo a ben escoitar unha proposta de crear unha plataforma en liña para textos literarios galegos en inglés. Pensando nunha comunidade de lectores a nivel internacional, déuselle o nome de proxecto *Seara*. *Seara* está en proceso de admitir, seguindo unha listaxe flexíbel, traducións de menos de 40 páxinas. Non quere competir con editoras do país nin outras como Small Stations Press, que leva quince anos publicando. Non vai cobrar: o acceso vai ser de balde. Os nomes de autores e as obras abranguen dende Rosalía e o conto galego a Pimentel, Risco, Castelao, Pondal, Otero Pedrayo e contemporáneos como Claudio Rodríguez Fer, Emma Pedreira e outros. Os textos traducidos irán co orixinal. Se se chega a ter gravacións, que sería o ideal, teremos un exemplo perfecto de tradución inter-semiótica xunto coa multimodalidade que é a versión oral. Non serán audiolibros, mais como mostra dese formato serán importantes.

Na canle de YouTube do Consello da Cultura poderían publicarse videopoemas ou videocontos con textos de moitos escritores e escritoras. Poderían organizarse obradoiros como o de Con Barqueira e Remador, que ten lugar na Illa de San Simón, coordinado por Yolanda Castaño. Xunto con YouTube, loxicamente, están Tiktok,

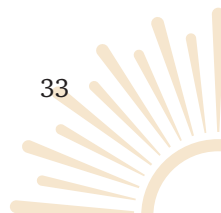
Instagram, Bookstagram e outras vías de espallamento. Hai moitas posibilidades aínda sen explorar. Se se importan turistas, pódese exportalos de volta para cadanseu país con meirandes coñecementos dos que actualmente teñen. Non é posíbel prever a recepción do proxecto *Seara*, que no concepto está irmandado con Neofalantes e cultura.gal, mais confiamos en que sexa positiva. Igual ca outros esforzos por levar a literatura galega ao escenario internacional, vai precisar que se saiba da súa existencia, que se coñeza, empezando nos países de moitos anglofalantes. *Seara* podería ser ferramenta de docencia nas aulas da secundaria e nas universidades, como a AS-PG fai entrevistas con obxectivos pedagóxicos.

É cuestión de pensarmos ben as liñas de comunicación no estranxeiro. Un pensar que é responsabilidade de moitas persoas: do Consello, das persoas que escriben e traducen, dos membros da academia universitaria, da crítica literaria dos xornais, blogs e programas da televisión. Non nun esforzo de autoparabenización, senón como compromiso co proxecto xa pensado: o de internacionalizar a literatura e cultura galegas.

A globalización da nostalxia (Ceisel 2018) que se cre atopar nunha análise recente da Galiza non é o camiño. Evidentemente, non estaría de acordo Manoel-Antonio. Xa foi esgotada a morriña como método de venda nun mercado que precisa menos sentimentalismo e máis historia e contextualización. O futuro do galego afortunadamente está no seu pasado, aliás nunca exclusivamente. Se non medra, morre, e non confía no presente que tamén é base do porvir. O ir máis alá.

Deixemos de pensar na tradución como proceso en abstracto e pensemos nela como oportunidade, deber, necesidade e como tal, na necesidade de empregala e de termar das persoas que escriben ben en galego, termar das persoas que traducen, termar da distribución sistemática e intelixente das obras traducidas e apoiar unha produción transnacional, internacional e multimodal en ambas as dúas bandas do mar ao que unha vez dixo Anne Marie Morris ía chorando a lingua galega. Xa non chora, senón que canta. Nós —galegofalantes dende o berce e neofalantes que somos doutras linguas maternas— tamén navegar.

Non pensemos no xeito de espallar a literatura galega no escenario internacional só polos libros- obxecto, traducidos ou non. Como di Piper: dende os comezos na antigüidade, sempre estivemos a soñar “máis alá” do obxecto concreto, da súa forma material. Os novos formatos non deben darnos medo ou parecernos inferiores.

Pensemos no que a galeguidade pode contribuír ao benestar doutros públicos, o que estes poden aprender. Os teóricos e as teóricas da literatura mundial, da república das letras e a xente especializada na tradutoloxía xa nos mostrou que a UNESCO acertou. É case unha obriga participarmos no eido literario globalizado.

Dende o Brasil percíbese deste xeito o que foi e é o proceso de crear un sistema literario de seu na Galiza (Vicente 2014):

Atualmente, a literatura galega se desenvolve a passos largos, com uma inúmera quantidade de obras. [...] O ato de escrever em galego continua, em certa medida, sendo um movimento político e de resistência.

E segue:

Vimos através dessas indagações que a literatura galega do século XX tem muito a nos oferecer no que tange à compreensão do sujeito e da identidade galega, já que a literatura reflete essa problemática e essas indagações.

A literatura galega, por sua vez, retrata esse “ser galego” deslocado a partir de uma literatura, em grande parte, fragmentada e periférica que lutou contra os fantasmas do franquismo e conseguiu, após muitas lutas, criação de prêmios literários e incentivos à produção, criar um ambiente propício e saudável para a criação de inúmeras obras escritas em galego.

REMATE

Hai moitas maneiras de “criar un ambiente propicio e saudavel para a creacion de inumeras obras escritas en galego”, como di Vicente. Deixemos de pensar tanto nos polisistemas, en onde está a periferia e que literaturas están nela. Deixemos de pensar na literatura galega como pequena, non relevante máis alá da raia, non universal. Ten raigames no rural e no antigo, tivo guerras e perdas e silencios, anda polas rúas das cidades. Todo o que ten e vai desenvolvendo a cultura artística galega fai que teña gañado un posto na *Weltliteratur*. Que medre aínda máis depende de moitas persoas, aquí e alén-mar ibérico.

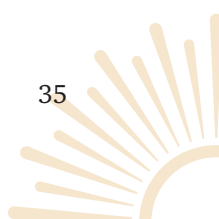
Pensemos nos choios xa feitos, nos sucos xa abertos, como os arquivos —que definitivamente deberían medrar—, nos blogs como o de Armando Requeixo, que pagaría a pena termos en inglés. Ou en *Poetas Di(n)versos*, proxecto liderado por Yolanda Castaño, quen tamén organiza residencias literarias nas que participan

persoas de moitos países e linguas. Pensemos en crear máis rutas literarias-históricas, para as que temos modelos como foi indicado por Salvador García-Bodaño (2005): *Compostela e as nosas letras ata o manifesto Máis alá*. Pensemos en crear nas librarías unha sección de literatura galega noutras linguas. En facer unha historia da literatura galega, como a de Dolores Vilavedra (1999), mais para lectoras e lectores noutras linguas. En mirar de traducir certos ensaios fundacionais para a identidade e literatura galegas, como os que hai para Rosalía de Castro. Se cadra botar man do formato antoloxía. E de paso, traducirmos unhas das antoloxías importantes como *Entre donas* (VV. AA. 2020) ou *Fisterra: Relato curto en Galicia* (Caño, Pato e Álvarez 2022).

Un centro para coordinar tanta actividade arredor do libro? Como sería? Formaría parte dun Goberno? Dunha academia ou universidade? Dun consello? Sería mellor crearmos un instituto para a internacionalización da literatura galega? Hai moitas posibilidades para pensarmos as contribucións da literatura, incluíndo a literatura feita en galego.

Nun verso de Emily Dickinson, contemporánea de Rosalía e tan lida no seu país coma a escritora de Padrón: *The brain is deeper than the sea* [O pensar é máis profundo ca o mar]. Interpreto aquí o verso como afirmación da capacidade das ideas de navegar lonxe e fondamente, entre cultura e cultura. Tamén dixo a poeta de Amherst: *There is no frigate like a book* [Non hai fragata coma un libro]. O libro na vida de Emily e Rosalía era un obxecto con páxinas de papel, que se collía nas mans. Ninguén está a falar de suprimir o fermoso libro-obxecto-fetichista, senón de abrírmolos ás tamén fermosas posibilidades das novas tecnoloxías.

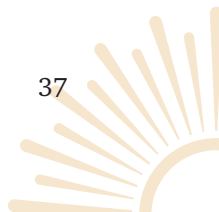
Tócanos darlle un voo máis amplo ao termo *libro*, non ter vergoña do noso apego a un artefacto que non queremos que morra nunca, mais tamén precisamos recoñecer o potencial das páxinas cos seus fíos de celulosa de termar do que sempre foron para navegar o Iberr a outros mares máis. Mentres amemos ler literatura, teremos que aproveitar o acceso que nos dá a ela a tecnoloxía. Mentres lembremos, con ou sen saudade, o que realmente significa a palabra *libro* ou *book*, máis imos agradecer os pulos institucionais, persoais, editoriais, creativos e económicos da comunidade galego- e neofalante e a da literatura nacional, traducida, exportada. Son pulos que nos permiten manifestar o noso amor polas páxinas —en calquera formato— que ela ten. Porque de case non respirar co peso dun status periférico, o campo literario galego xa vai imparábel cara á internacionalización e irá máis alá aínda.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Anderson, Ruth Matilda (1939). *Gallegan Provinces of Spain: Pontevedra and La Coruña*. New York: The Hispanic Society of America.
- Appiah, Kwame Anthony (1993). Thick translation. *Callaloo*. 16.4, 808-819.
- Axeitos Agrelo, Xosé Luís (1997). A recepción das vangardas en Galicia. *Boletín Galego de Literatura*. 17, 7-55.
- Badiou, Alain (2022). *Badiou by Badiou (Cultural Memory in the Present)*. Stanford University Press.
- Boria, Mónica, Carreres, Ángeles, Noriega-Sánchez, María e Tomalin, Marcus (eds.) (2020). *Translation and Multimodality. Beyond Words*. London e New York: Routledge.
- Campbell, Madeleine e Vidal, Rocarda (2019). *Translating across Sensory and Linguistic Borders. Intersemiotic Journeys between Media*. London: Palgrave-Macmillan.
- Caño, Xosé Manuel del, Pato Vidal, Manuel e Álvarez, Manuel (coord.) (2022). *Fisterra. Relato curto en Galicia*. Ourense: Linteo.
- Ceisel, Christina (2018). *Globalized Nostalgia. Tourism, Heritage, and the Politics of Place*. London: Routledge.
- Davies, Catherine (1987). *Rosalía de Castro no seu tempo*. Vigo: Galaxia.
- Fernández, Áurea (2014). Rosalía de Castro: No principio foi a tradución. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 687-705.
- Figueroa, Antón (2010). *Ideoloxía e autonomía no campo literario galego*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Fleming, Neil D. e Mills, C. (1992). Not Another Inventory, Rather a Catalyst for Reflection. *To Improve the Academy*. 11, 137-155. <https://doi.org/10.1002/j.2334-4822.1992.tb00213.x>
- García-Bodaño, Salvador (2005). *Compostela e as nosas letras ata o manifesto Máis alá*. A Coruña: Real Academia Galega.
- González-Millán, Xoán (1996). Towards a Theory of Translation for 'Marginal' Literary Systems. The Galician Situation. En: Malcolm Coulthard e Patricia Anne Odber de Baubeta (eds.). *The knowledges of the translator: from literary interpretation to machine classification*. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 279-290.
- Grossman, Edith (2010). *Why Translation Matters*. Yale University Press.

- Henitiuk, Valerie (2012). The Single, Shared Text? Translation and World Literature. *World Literature Today*. Vol. 86, n.º 1, 30-34.
- Huidobro, Vicente (1916). Arte poética. *El espejo de agua*. Buenos Aires: Orión.
- Jakobson, Roman ([1959] 2000). On Linguistic Aspects of Translation. En Lawrence Venuti, ed. *The Translation Studies Reader*. London: Routledge, 113-118.
- Lee, Tong-King (2013). Performing multimodality: literary translation, intersemioticity and technology. *Perspectives: Studies in Translatology*. Vol. 21, n.º 2, 241-256.
- Lema Añón, Carlos (2005). Conversa con Chus Pato. A literatura: unha patria infinda. *Grial*. 167, 54-62.
- Lema Añón, Carlos (2019). Importación e exportación de textos literarios. Unha crítica á noción de literatura mundial como paradigma. *Grial*. 182, 120-135.
- Longxi, Zhang (2013). The Relevance of Weltliteratur. *Poetica*. Vol. 45, n.º 3/4, 241-247.
- Luna Alonso, Ana (2022). Galego. Historia da tradución. *Enciclopedia de Tradución e Interpretación*. Asociación Ibérica de Estudos de Tradución e Interpretación. https://www.aieti.eu/enti/galicia_GLG/entrada.html
- Manguel, Alberto (1997). *A History of Reading*. New York: Penguin Books.
- March, Kathleen (1994). *De musa a literata. El feminismo en la prosa de Rosalía de Castro*. Sada: Edicións do Castro.
- Meakin, Annette (1909). *Galicia, The Switzerland of Spain*. London: Methuen & Co.
- McLaverly-Robinson, Andy (2014). An A to Z of Theory. Alain Badiou: The Event. *Ceasefire Magazine*, 15/XII/2014.
- Morris, Anne Marie (1964). *Voz fuxitiva*. Vigo: Galaxia.
- Nicolás, Ramón (2022). *Así fala Penélope (unha antoloxía de xénero)*, de Marta Dacosta. *Caderno da Crítica*, 21 de decembro. <https://cadernodacritica.wordpress.com/2022/12/21/asi-fala-penelope-unha-antoloxia-de-xenero-de-marta-dacosta/>
- Pérez González, Luis (2014). Multimodality in Translation Studies: Theoretical and Methodological Perspective. En Sandra Bermann e Catherine Porter (eds.). *A Companion to Translation Studies*. Chichester: Wiley- Blackwell, 119-131.
- Pérez Sánchez, Manuel Antonio (2001). *From Four to Four*. Tradución de John Burns, en *Puckerbrush Review*. 19/2, 71-105. Orono: University of Maine.

- Piper, Andrew (2013). *Book Was There: Reading in Electronic Times*. University of Chicago Press. Pozo Garza, Luz (1981). *Concerto de outono*. Sada: Ediciós do Castro.
- Pressman, Jessica (2020). *Bookishness. Loving Books in a Digital Age*. New York: Columbia University Press. Risco, Vicente (1917). Preludio a toda estética futura. *La Centuria*, No. 1, 14-17; 2, 17-19; 3, 12-16; 5, 19-20; 6, 16-17; 7, 19-21.
- Rodríguez Sánchez, Francisco (1988). *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*. Vigo: AS-PG.
- Rodríguez Sánchez, Francisco (2011). *Rosalía de Castro, estranxeira na súa patria: (a persoa e a obra de onte a hoxe)*. Vigo: AS-PG.
- Stein, Gertrude (1914). *Tender Buttons*. New York: Claire Marie.
- Tawada, Yoko (2007). Storytellers Without Souls. *Where Europe Begins. Stories*. Susan Bernofsky e Yumi Selden (trad.). New York: New Directions.
- Valcárcel, Eva (1991). Vicente Risco y la estética futura. Risco y sus relaciones con la vanguardia. Dos ejemplos de un homenaje a la estética futura. *Cuadernos de Estudios Gallegos*. 104, 393-404.
- Vicente, Denis (2014). A identidade e a literatura galega do século XX. *Quilombo Noroeste*. 9 de maio. <https://quilombonoroste.wordpress.com/2014/05/09/a-identidade-e-a-literatura-galega-do-seculo-xx/>
- Vilavedra, Dolores (1999). *Historia da literatura galega*. Vigo: Galaxia.
- VV. AA. (2020). *Entre donas*. Vigo: Baía Edicións.

**Kathleen March: galega (tamén),
por elección. De Palmyra a Compostela,
da man da literatura**

**Resposta da excelentísima señora dona
Rosario Álvarez Blanco**

Señor Presidente, señoras e señores académicos.

Querida Kathleen.

Miñas donas, meus señores.

Créanme que para min é unha grande honra poder tomar a palabra neste acto solemne de acollida a Kathleen March na Real Academia Galega. Unha encarga que agradezo á Executiva e ao Plenario, pola distinción que me fan e pola confianza depositada en min.

Na miña primeira viaxe a Bos Aires, en conversas con grupos de mozos e mozas moi activos que se congregaban arredor da universidade e dos movementos culturais galegos da gran capital, sorprendeume que todos se presentaban aludindo antes ou despois aos cuarteiróns de sangue europeo que corrían polas súas veas, para concluír en cantos deles correspondían á herdanza galega. Estando nesas leñas, entre “bifes de chorizo” e xerras de Estrella (de Galicia, por suposto), unha daquelas mociñas esgotara os seus cuarteiróns entre húngaros, austríacos e non lembro que outra nacionalidade do leste europeo; pero debeu notar na miña ollada que me faltaba un cuarteirón fundamental, porque sorriu e díxome “eu teño máis mérito porque vos escollín”. Si, hai persoas maravillosas, de calidades humanas e talento extraordinarios, que son galegas por elección. Kathleen March é unha delas. É unha de nós, plenamente e con todo merecemento, porque hai xa unhas cantas décadas, case medio século, unha novísima Kathleen decidiu unir a súa vida e a súa causa ás nosas, elixiu ser parte de nosoutros. Grazas, Kathleen Nora March, investigadora, ensaísta, crítica, tradutora, narradora, poeta e, sobre todas estas facianas, mestra.

AS ORIXES

Ao considerar os datos biográficos de Kathleen March para elaborar esta breve resposta e *laudatio*, ía medrando en min a sensación de que todas as pezas ían encaixando para conformar unha personalidade que se nega a unha identidade única e monolítica, pois basea a súa singularidade (e excelencia) precisamente no contrario: na apertura á pluralidade, na vantaxe de ser ponte e nexo de unión, no privilexio de sumar capas identitarias que se potencian entre si, na pertenza inclusiva a tradicións culturais diferentes.

Kathleen March veu ao mundo no Estado de Nova York, non na gran cidade situada no extremo meridional deste, única saída cara ao mar, senón no límite noroccidental, ao pé do lago Ontario, fronteira líquida con Canadá. Aínda que oficialmente naceu en Rochester, o seu primeiro lugar no mundo é Palmyra, unha pequena vila nunha contorna rural, da que seica seu pai dicía “Vida?: 3000 persoas + 2000 vacas”. Un enclave certamente singular, tamén na historia social e cultural universal, pois a aldea fundada nos derradeiros anos do século XVIII tivo unha intensa e diversificada actividade relixiosa na primeira parte do século XIX, entre a que destaca (preto de 1830) o abrollar do Movemento dos Santos dos Últimos Días, os mormóns, que localiza en Palmyra os lugares máis significativos dos seus antecedentes e primeira historia. Din os reclamos turísticos que Palmyra é a única cidade dos Estados Unidos cunha igrexa en cada unha das catro esquinas da intersección principal. Desde logo, da importancia da relixión como factor de categorización e compartimentación social na vila da súa infancia dá conta, a modo de exemplo significativo para os nosos estándares culturais, que a meniña, a partir dun certo momento, tivo que asistir ao colexio da veciña localidade de Macedon (nós diríamos Macedonia) xa que, ao non ser ela católica, non podía cursar estudos na escola primaria de Palmyra, desta igrexa.

Preto de alí, na aldea de Hydesville, en 1848, tres irmás dunha familia protestante de granxeiros, había pouco instalados no lugar, botaron a rolar as posibilidades de establecer comunicación cos espíritos e deron inicio a unha corrente espiritista que, a pesar de ser moi cuestionada xa na altura, contribuíu a aumentar a presenza das mulleres na escena pública. Máis importante, e creo que exhibido con maior orgullo patrio pola nosa académica de honra, é que alí ao pé, en Séneca Falls —tamén en 1848 e partindo de círculos protestantes—, tivo lugar a primeira convención sobre os dereitos das mulleres nos Estados Unidos, da que saíu a *Declaración de Séneca*

Falls ou *Declaración de Sentimentos e Resolucións*, considerado o texto fundacional do feminismo como movemento social, pois tanto esixe dereitos civís, sociais, políticos e relixiosos para as mulleres como avoga por principios tendentes a modificar os costumes e a moral.

Este é o humus en que medrou Kathleen March e desde onde comezou a abrazar, en ondas concéntricas, o mundo: Palmyra, Macedon, Rochester, Buffalo... Galicia! Logo virían contratos docentes en Missouri, Santiago de Compostela, Ohio, Maine... Viría tamén, en servizo aberto á comunidade, a súa presenza ano a ano en Honduras. E sempre convites académicos e participacións en foros científicos e de creación, como experta, nunha rede de lugares espallados polo mundo.

Doutorouse en 1979, pola State University of New York, campus de Buffalo, cunha tese sobre o prosista peruano José María Arguedas, e novamente en 2002, pola University of Maine, na especialidade de Creación Literaria, coa novela posmoderna *Sea Words (De mar a mar)*. Hoxe é catedrática emérita da University of Maine.

NAS ÁS DE COÑECEMENTO

A súa é unha vida marcada por un grande amor polos libros e ansias de saber inoculados xa desde a primeira infancia, primeiro grazas á lectura das mulleres da familia —a nai, a avoa— logo por unha disposición propia a devorar libros. A voar en liberdade nas ás do coñecemento. De aí parte a querenza pola cultura e linguas clásicas, só en parte frustrada cando na súa universidade decidiron suprimir a especialidade, pois Kathleen, incapaz de renderse, cambiou o latín por unha das linguas herdeiras: o español. E aquí comeza a nosa boa fortuna, xa que esta orientación encamiñouna aos estudos latinoamericanos e ao encontro tanto co portugués coma con literaturas producidas en contextos sociais e culturais non monolingües nin exentos de tensións identitarias, ademais de espertar o seu interese pola sociolingüística, as actitudes lingüísticas e as prácticas bilingües. E, sobre todo, tróuxoa a Galicia como estudante de mestrado, para descubrir un país ben diferente da España coñecida e imaxinada nas aulas universitarias.

O seu percurso vital está marcado tamén por unha conxunción de intereses combinados, por unha ollada que quere ser plural, que se esixe desde perspectivas diferentes e integradoras, consciente do poliedro. Reparen só no título da súa primeira tese de doutoramento, nos marcos dos estudos latinoamericanos, como xa dixeran

centrada nun dos máis importantes autores peruanos (traduzo): *A cosmovisión de José María Arguedas: unha aproximación literaria, lingüística e cultural*. Literatura, lingua e cultura: facetas indisociables, olladas complementarias, achegas necesarias para comprender na súa complexidade o obxecto de estudo.

Dentro do mosaico da creación latinoamericana de expresión española apenas hai unha literatura nacional que non merecese a súa atención, na que non encontrábase un autor ou unha autora á que achegar a súa ollada crítica, unha obra que non merecese ser dada a coñecer a outros públicos distantes no espazo ou máis pendentes doutros sistemas literarios. Permítanme unha viaxe panorámica sobrevoando o *mapa mundi*. En España, Gerardo Diego —que motivou a súa visita de estudos no curso 1977-1978—, Calderón, Antonio Machado, José Bergamín; en México, Amado Nervo, Alfonso Reyes; en Cuba, Miguel Barnet; en Nicaragua, Gioconda Belli; en Colombia, García Márquez; en Ecuador, Jorge Icaza, Gustavo Alfredo Jácome; en Perú, José María Arguedas, xa mencionado; en Chile, Aníbal Quijada Cerdá; en Paraguai, Augusto Roa Bastos; en Uruguai, Cristina Peri Rossi, Horacio Quiroga, Juana de Ibarbourou; na Arxentina, Jorge Luis Borges.

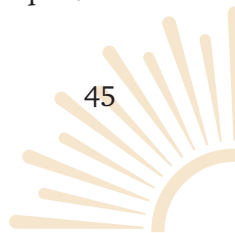
Esta ollada atenta, desvelando tesouros literarios para outros públicos non se detén aí. Saben vostedes que as pontes facilitan o tránsito nas dúas direccións. Por iso merecen especial atención os autores e autoras en lingua inglesa que achegou ao sistema literario galego, unhas veces contemporáneos (coma o irlandés Pearse Hutchinson, en colaboración con Luis Martul) outras traídos á modernidade desde o século XIX, coma as estadounidenses María Susanna Cummins e Harriet Beecher Stowe, esta creadora da coñecidísima novela *A cabana do tío Tom*, da que nin sempre se lembra a autoría feminina. Nesta liña quixera determe no achegamento ao noso sistema da poeta estadounidense nila northSun, porque trae ata nós a voz dunha nativa americana que se alza sobre as voces dos indíxenas que “están afogadas polo inglés, agonizan na reserva” —palabras de K. M. no limiar—, e da poeta e ensaísta irlandesa Eiléan Ní Chuilleanáin, presentada baixo o prisma dobre da identidade nacional e de xénero que a nosa próxima compañeira de corporación tanto estudou e salientou no sistema literario galego.

ENCANTRO CON GALICIA

Visitou Galicia por primeira vez en 1975, durante o seu mestrado de español, e había volver xa como estudante de doutoramento en 1978, e logo con moita máis

frecuencia anual (e xa non só por estritas motivacións de estudo e investigación!). Aínda que estará na mente de todos, creo que é preciso deterse na conxuntura histórica en que se produciron os primeiros encontros de Kathleen coa sociedade galega, dona dunha lingua e unha cultura de seu. Chegou onda nós en tempos de resistencia e contestación, cando aínda viviamos baixo a ditadura; de feito, naquel histórico ano 1975, entre dúas curtas visitas no verán e no inverno, tivo ocasión de ser testemuña de que xa se produciran mudanzas fundamentais. E, sobre todo, volveu onda nós cando xa comezabamos a recuperar os nosos dereitos políticos, culturais e lingüísticos, e soñabamos con que o progresivo autogoberno nos faría donos dos nosos destinos e nos permitiría albiscar un futuro no que se cumprisen todas as antigas arelas. Describo a situación a través da ollada limpa da moza Kathleen, chegada da outra banda do mar, como acaba de lembrar no seu discurso: “O remate da década dos 70 era un intre de mudanzas, de comezos, de singraduras descoñecidas para a literatura galega. (...) As persoas non galegas sentiamos que algo pasaba arredor de nós. (...) As persoas que viñeramos de fóra atopabámonos no medio e medio dun estourar cultural público que arelaba vieiros, saídas e, máis que nada, desexaba, sentir confianza nun porvir coa súa capacidade expresiva ceibada da censura”.

O primeiro autor galego que encontrou a Kathleen March foi Manoel Antonio. E digo ben, non se me despistan nin a gramática nin a fonética. Foi o rianxeiro quen se cruzou na vida da moza vinda da fronteira canadense do estado de Nova York, a través do primeiro volume da obra completa editada e prologada por García-Sabell, deixado coma por acaso á hora do almorzo. E con el fixérono as vangardas, e unha literatura que procuraba a innovación en conexión internacional sen renunciar á identidade e ás raíces propias. A el estaría dedicado tamén o seu primeiro artigo sobre literatura galega, publicado significativamente na revista *Grial*, e tamén a súa primeira incursión na tradución do galego ao inglés, que aínda agarda o intre para vir á luz. Logo viría unha ampla nómina de autores e autoras galegos, nun arco temporal que vai desde o Rexurdimento á estrita contemporaneidade. Sen ánimo de ser exhaustiva e citándoos sen orde cronolóxica, mais en longa ringleira abraiante, foron obxecto da súa análise, reflexión, crítica, recensión, presentación ou outras formas de divulgación Ángeles Tobío, Ánxeles Penas, Antón Risco, Carmen Blanco, Carmen Prieto Rouco, Castelao, Claudio Rodríguez Fer, Dora Vázquez, Filomena Dato, Francisca Herrera, Helena Villar, Jenaro Marinho del Valle, Lorenzo Varela, Luís Seoane, Luz Pozo, Margarita Ledo, María do Carmo Kruckenberg, María Mariño, María Xosé Queizán, Marica Campo, Pilar Pallarés, Pura Vázquez,

Ramiro Fonte, Ramón Martínez López, Ramón Otero Pedrayo, Ricardo Carvalho Calero, Silvio Santiago, Ursula Heinze, Xan González-Millán, Xohana Torres... e, por suposto, Rosalía.

Dentro da extensa obra de crítica e ensaio literarios, voume deter un intre en Rosalía de Castro, porque Kathleen March, coa súa ollada experta non sometida ao peso constrinxente da tradición, ensinounos a ler a Rosalía dun xeito diferente.

A primeira achega produciuse con ocasión do congreso *Rosalía de Castro e o seu tempo*, organizado pola Universidade de Santiago de Compostela e o Consello da Cultura Galega en 1985, que había cambiar o panorama dos estudos rosalianos de maneira radical, tanto polos avances producidos coma pola diversidade de temas explorados e a inflexión producida en varias liñas de achega. Entre os impactos positivos dese encontro científico hai que contar tamén coa incorporación de Kathleen March á nómina de recoñecidos e recoñecidas rosalianistas. No seu discurso, acaba de salientar a importancia que este encontro científico tivo tamén, desde a súa experiencia e perspectiva, para a internacionalización de Rosalía e a súa obra, que pasou a ser contemplada e arrequentada con visións diferentes deitadas desde fóra, desde outras tradicións críticas e outros sistemas culturais.

Foron moitos os aspectos que a interesaron e sobre os que nos devolveu unha ollada que a tradición posterior sempre tivo en conta: Rosalía como referencia ideolóxico-literaria dentro da literatura galega; a imaxe rompedora da autora e a singularidade do seu pensamento no contexto social e cultural do século XIX no mundo occidental; a nova visión desde a recepción e desde a crítica actuais; a análise da obra desde unha perspectiva tradutolóxica; a reivindicación da Rosalía prosista; a imaxe pública da muller escritora en cotexo con outras “literatas” coetáneas na esfera internacional; e, sobre todo, o pensamento feminista que alenta en todo o seu legado. A partir daquel encontro de 1985 sucedéronse as súas achegas rosalianas en todo tipo de formatos, espallando o coñecemento nos diversos ámbitos xeográficos a que tiña acceso, sen por iso desprazar outras varias inxerencias: participación en congresos, impartición de cursos universitarios, conferencias pronunciadas en ámbitos académicos, enciclopedias, recensións, artigos, capítulos en obras colectivas, libros de artista, monografías, recitais, traducións... Pero tamén Rosalía ía insuflar o seu alento benéfico sobre a autora experta que hoxe recibimos na nosa corporación: segundo ela mesma ten dito, foi *La hija del mar* a obra que a incentivou para mergullarse na intersección entre literatura, identidade nacional e perspectiva feminista

en Galicia; ou, como lembrou hoxe, “Foi Rosalía, co seu compromiso feminista, quen me decidiu o futuro”.

ENCONTRO COA TRADUCIÓN

O encontro coa arte e engado da tradución foi temperán, con certeza moi anterior á toma de consciencia desa inclinación e ao agromar do desexo de cultivar esas habilidades, e por suposto á entrega apaixonada a este labor mestizo de técnica e creación. Está presente, xa desde a infancia, no amor polos libros, polas ventás que abren a outros mundos de culturas diferentes, pola lingua e as linguas, polos tesouros e matices que agochan as palabras, propias ou alleas. Está na vontade de estudar as linguas clásicas e no desexo de poder comprender e falar idiomas diferentes do seu. Está na vocación de Kathleen de ser ponte entre dous universos culturais, da xenerosidade e valentía de ofrecerse como a mediadora que reformula o texto, e as ideas que contén, nun medio lingüístico diferente e que ofrece aos membros doutras comunidades culturais a recreación dunha obra allea matizada pola súa experiencia como lectora. Está tamén na súa convicción de que Galicia precisa ter literatura propia traducida para poderse situar no espazo literario universal, e nas recomendacións deixadas hoxe aquí para abriremos vías cara a esa internacionalización.

Xa foi dito que a súa primeira aventura tradutora foi da man de Manoel Antonio, aínda inédita, coma outras incursións moito máis recentes da nova académica, que, aínda que non o pareza polo inxente labor xa publicado, elabora os seus textos a lume lento, a lume moi lento. Mais sería ao remate da década dos 80 cando iniciou un intenso labor, que foi medrando en densidade e diversidade conforme ía pasando o tempo, destinado tanto a verter ao inglés textos de autoras e autores galegos (de nación ou de adopción, tanto ten), para dar a coñecer a realidade da literatura galega pasada e presente, coma a reflexionar sobre os problemas da tradución e analizar as entrañas da creación orixinal grazas a esa ollada experta e íntima. De principio recorreu ao formato da antoloxía, e velaí a fundamental *Así vai o conto* (1991), que reúne narracións curtas de dezanove autores e autoras que percorren todo o século xx.

Xa nesas datas, inicio dos 90, a propósito da tradución de Rosalía de Castro, mostraba o seu interese pola reflexión teórica, tradutolóxica, suscitada polos retos de índole lingüística e cultural que comporta o oficio. Unha preocupación que nunca a abandonou e que ten dado lugar a diferentes achegas, relevantes para o avance

do coñecemento e esclarecedoras da súa posición como mediadora entre culturas. Citarei só tres, a modo de exemplos tanto polo contido coma polo contexto: “A política da tradución”, no IV congreso da AIEG (Oxford, 1994); “Compromiso e ética da tradución” (no *Boletín Galego de Literatura*, 1995), no que apelaba ao público lector galego chamándoo á reflexión sobre o que significaba para Galicia traducir á lingua galega, estando esta en vías de normalización e normativización; e en data máis próxima, dando nós un salto no tempo, o relatorio “Traducir, dixitalizar, espallar a literatura galega”, no recente XIII congreso da AIEG (Varsovia, 2022), como resposta ao lema do panel *A tradución: unha ferramenta para a internacionalización*.

Un labor de reflexión teórica que se acompasa coa tradución de poemas, contos ou novelas de autores e autoras moi diversos, dados a coñecer en lingua inglesa por Kathleen March, en diferentes foros e soportes. Porque ela é esa man xenerosa que se ofrece para presentar as obras galegas diante dun público anglosaxón —e máis concretamente, estadounidense—, desinteresado por principio na creación literaria nunha lingua estranxeira non hexemónica dun país que descoñece e malamente pode situar no mapa (un problema non menor, do que xa nos advertiu na intervención de Oxford mencionada hai un momento). Para que se aprecie a amplitude de nomes, épocas e rexistros, fóra de antoloxías coma a mencionada, citarei a Rosalía de Castro, Ramón Otero Pedrayo, María Mariño, Álvaro Cunqueiro, Carlos Casares, Claudio Rodríguez Fer, Pilar Pallarés, Carmen Blanco, Anxo Angueira, Marica Campo, Susana Sánchez Aríns, Miguel Anxo Fernández e Emma Pedreira. Ademais, cómpre salientar que Kathleen tamén traduce para o inglés a prosa rosaliana escrita en castelán, tan importante para coñecer a personalidade e o pensamento da autora (*La hija del mar*, *Lieders* e *Las literatas*).

E segue mergullada na tradución, cónstame de primeira man, porque Kathleen March é a inspiradora e coordinadora científica do proxecto *Seava*, plataforma bilingüe para a literatura galega, que o Consello da Cultura Galega comezará a ofrecer en aberto a través de Internet a partir da próxima semana, nas vésperas do Día Internacional da Tradución. Ela acaba de referirse a el no seu discurso e eu non me vou estender nas súas características, pero si creo que cómpre salientar que *Seava* é posible grazas a esa capacidade súa de pensar en positivo sobre o que cómpre ao ben público, de ollar o futuro con confianza en nós mesmos e nas nosas capacidades, de tecer redes de vontades e compromiso, de ser guía intelectual e mestra de tradutores e tradutoras.

Non rematan aquí os beneficios dese encontro coa tradución. Volvo lembrar a obviedade de que polas pontes se circula nas dúas direccións. E, como xa foi indicado máis atrás, Kathleen March contribuíu tamén ao noso panorama cultural, e quen sabe en que medida ao canon literario, achegando mediante versións propias, na lingua que comparte connosco, textos de pensamento, opinión, creación e crítica producidos noutros sistemas e noutras linguas.

TECENDO REDES

A laboriosidade permanente de Kathleen March atopa un bo complemento na súa capacidade para tecer redes, para imaxinar proxectos altruístas e participativos, para adherirse ela mesma sen reservas ao traballo colectivo. Sempre sumando, sempre potenciando. Incluso tomando a posición de proa cando a outros lles falta a iniciativa. Así xurdiu nos primeiros anos 80, na costa leste dos Estados Unidos, a que hoxe chamamos *Asociación Internacional de Estudos Galegos*, e que xa vai celebrar o seu XIV Congreso en abril de 2024. O primeiro (*First Galician Studies Conference*) celebrouse en 1985 na University of Maine (Orono), convocado e presidido por Kathleen March, ao pouco de chegar a esa universidade como profesora de español; acababan de crear a *Asociación de Estudos Galegos*, un comité integrado a instancias súas por Ramón Piñeiro, Pilar Vázquez Cuesta, Emilio González-López e Lois Tobío e presidido por ela. En 1994 o congreso trasládase por primeira vez a Europa (Oxford) e comeza a andaina polos diversos países que habitamos os galicianistas. A AIEG, aquela creación de Kathleen March de hai case catro décadas, é a ventá dos estudos galegos en todo o mundo, por onde miramos e somos mirados. No ano 2012, á súa creación foille concedido o Premio Cultura Galega á Promoción Cultural de Galicia; tres anos despois sería ela mesma a distinguida co Premio Cultura Galega de Proxección Exterior (2015), polo intenso e excelente traballo desenvolvido a prol da lingua e cultura galegas dentro e fóra das nosas fronteiras.

Ao longo da miña intervención abusei da súa cortesía con extensas listaxes de nomes para facer ver a cantidade e diversidade de autores e autoras que, aquí e acolá, mereceron a súa atención, sexa pola vía do estudo e divulgación, sexa pola vía da tradución. Pretendía asemade que, pese á non exhaustividade, vostedes puidesen percibir a falta absoluta de parcialidades non confesables e, desde logo, ningunha actitude de exclusión por causa do xénero. Ora ben, iso non obsta para podermos afirmar sen reservas que toda a súa obra, durante case medio século, está firmemente

marcada polo seu feminismo e pola súa sororidade. É recorrente no seu currículo a temática da presenza feminina e, sobre todo, da autoría feminina na literatura galega; valla como mostra a súa primeira antoloxía poética, *Festa da palabra. An Anthology of Contemporary Galician Women Poets* (1989), onde reuniu 18 novísimas poetas emerxentes con outras 16 poetas de diferentes xeracións, recoñecidas xa na altura a pesar da mocidade dalgunhas delas. Por iso, en 2016, foi a figura homenaxeada no ciclo anual *De pioneiras e andainas*, do Consello da Cultura Galega, baixo o lema *Kathleen March, ler como feminista*.

Non só Galicia a homenaxea e recoñece os seus méritos. Son varias as distincións recibidas en América, desde os ámbitos académicos en que prestou os seus servizos. Co inicio do milenio, despois de varias décadas de docencia universitaria, comezou a desenvolver un programa de estudos que combina a aprendizaxe dos seus estudantes cun servizo de voluntariado e que, de 2003 a 2010, os levou a Santa Rosa de Copán (Honduras), onde estableceu un forte vínculo afectivo e de recoñecemento público debido á participación en proxectos sociais, culturais e pedagóxicos, entre os que salienta o apoio á biblioteca e ao acceso á cultura externa.

O seu é tecer redes. Non podo citar todos os proxectos colaborativos, a varias mans, nos que Kathleen March prestou as súas para a defensa, ilustración e promoción da cultura (galega). Unhas veces en obras colectivas, coma a *Encyclopedia of Peninsular Women Writers*, onde inclúe a «Rosalía de Castro». Outras para colaborar coa *Gran Enciclopedia Gallega* coa redacción dun bo monllo de entradas biobibliográficas de autores e autoras; ou para intervir, moi activamente, con creación e con tradución, na revista *Festa da palabra silenciada*, que tanto contribuíu ao pensamento, investigación e crítica feministas, dende Galicia para o mundo. Noutros casos foi requirida para formar parte de comités de redacción ou científicos que impulsan proxectos editoriais periódicos, coma *Unión Libre. Cadernos de vida e culturas* (1996), *Anuario de Estudios Literarios Galegos* (2003) e *Moenia. Revista Lucense de Lingüística e Literatura* (2007). Noutros prestouse a participar en plataformas e asociacións, das que é bo expoñente a *Asociación de Escritores e Escritoras en Lingua Galega*, que se veu unir ao vínculo permanente coa xa citada *Asociación (Internacional) de Estudios Galegos* e á colaboración aberta con outras coma a *Asociación Socio-Pedagóxica Galega*, a *Asociación de Licenciados e Doutores Españois nos Estados Unidos*, a *Northeast Modern Language Association* ou a rede do *Simposio Norteamericano de Estudios Galegos*.

CABO

Señor Presidente, señoras e señores académicos, miñas donas, meus señores. Cando no nadal do ano 2022 o Plenario da Real Academia Galega acordou nomear membro de honra a profesora Kathleen March movíanos a partes iguais o impulso da homenaxe e o sentimento da gratitude. Vostedes, e o público que nos distingue coa súa presenza, escoitaron hoxe da miña voz, en apertada síntese, retallos da súa traxectoria intelectual que xustifican ambos. Mais antes puideron escoitar o discurso da nova académica que, parece claro, non cruzou de novo o mar que nos une só para recoller as honras: vén cargada de proxectos. Vén ofrecendo, unha vez máis, a súa man, a súa experiencia e a súa ollada multicultural para arrequentar o sistema cultural galego e para conducir a nosa literatura, hoxe nun nivel de excelencia extraordinario, polos camiños da internacionalización.

A Real Academia Galega hónrase coa súa incorporación. Benvida, Kathleen Nora March: grazas, tamén, por aceptares o noso convite. Esperamos que te sintas ben acollida e que sexan felices para ti este día e a nova etapa de colaboración que se abre a partir de hoxe.

Dixen.

ÍNDICE

Máis alá do manifesto

DISCURSO DA EXCELENTÍSIMA SEÑORA DONA KATHLEEN NORA MARCH	7
Limiar	9
Post-1975	15
A tradución: unhas breves consideracións	17
Máis alá da tradución.....	23
Novas varandas	24
Os Ebooks. Varanda tecnolóxica #1.....	24
Os Audiobooks. Varanda tecnolóxica #2	26
Outras varandas ou pontes.....	27
O teatro, exemplo da multimodalidade.....	30
O proxecto <i>Seara</i>	31
Remate.....	34
Referencias bibliográficas	36

Kathleen March: galega (tamén), por elección. De Palmyra a Compostela, da man da literatura

RESPOSTA DA EXCELENTÍSIMA SEÑORA DONA ROSARIO ÁLVAREZ BLANCO	41
As orixes	42
Nas ás de coñecemento	43
Encontro con Galicia.....	44
Encontro coa tradución	47
Tecendo redes.....	49
Cabo.....	51

Real Academia Galega
Rúa Tabernas, 11
15001 A Coruña
www.academia.gal

REAL ACADEMIA GALEGA

